

Examen HAVO

2024

tijdvak 1
vrijdag 17 mei
9.00 – 12.00 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 22 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Please vote for me

In de documentaire *Please vote for me* uit 2007 wordt een democratisch experiment in het communistische China gehouden. Voor het eerst in de geschiedenis wordt de klassenvertegenwoordiger van groep 5 van basisschool Evergreen in Wuhan niet aangewezen door de juf, maar gekozen door de

Cheng Cheng (links) Xu Xiaofei (midden) Luo Lei (rechts)

klas. Drie kandidaten zijn geselecteerd voor deze invloedrijke positie. Cheng Cheng en Xu Xiaofei nemen het hierbij op tegen de zittende klassenvertegenwoordiger Luo Lei. Door te debatteren en te spreken moeten zij hun klasgenoten zien te overtuigen dat zij de beste persoon zijn voor de positie. Op deze manier maakt de hele klas voor het eerst kennis met democratische verkiezingen.

Gutmann pleit voor onderwijs door democratie.

- 1p 1 Leg met het voorbeeld van de verkiezing in groep 5 uit wat Gutmann bedoelt met onderwijs door democratie.

De ouders van de jonge kandidaten spelen een grote rol tijdens de verkiezingscampagne. Ze dwingen hun kinderen om tot 's avonds laat te oefenen op hun speeches en de debatten voor te bereiden. Als de kinderen zich vanwege de grote druk uit de verkiezing willen terugtrekken, blijven de ouders op ze inpraten.

Amy Gutmann pleit voor gedeelde zeggenschap over onderwijs. Zij geeft verschillende argumenten waarom niet de staat of ouders of onderwijsprofessionals volledige zeggenschap over het onderwijs zouden moeten hebben.

- 2p 2 Leg Gutmanns argument uit dat ouders geen volledige zeggenschap over het onderwijs moeten hebben.
Leg vervolgens uit dat Gutmann **geen** bezwaar zou hebben tegen de bemoeienis door de ouders in *Please vote for me*.

Cheng Cheng ontdekt in een gesprek met zijn stiefvader dat hij helemaal niet weet wat democratie betekent.

tekst 1

Cheng Cheng: Ik wil de klassenvertegenwoordiger worden, omdat je anderen dan kan vertellen wat ze moeten doen.
Wat betekent 'democratie' eigenlijk?
Stiefvader: Democratie betekent dat mensen hun eigen meester zijn.

bron: Please vote for me, 2007

De stiefvader van Cheng Cheng geeft een definitie van democratie. Robert Nozick en Jean-Jacques Rousseau hebben allebei een andere opvatting van democratie.

- 1p **3** Geef een argument **tegen** de definitie van democratie in tekst 1 met Nozicks opvatting van democratie.
- 1p **4** Geef een argument **voor** de definitie van democratie in tekst 1 met Rousseaus opvatting van democratie.

De huidige klassenvertegenwoordiger Luo Lei heeft een harde leiderschapsstijl en hij slaat zijn medeleerlingen. Zijn uitdager, Cheng Cheng, verzet zich hier in zijn speech tegen. Hij zegt tegen de klas:

tekst 2

Ik wil een manager zijn en niet een dictator. Wat is een manager? Een manager is gelijk aan anderen. Hij helpt de juf de klas te managen en helpt zijn klasgenoten. [...] Ik wil een democratische klassenvertegenwoordiger zijn, die niet alleen besluiten neemt, maar belangrijke beslissingen voor de klas met een commissie bespreekt.

bron: Please vote for me, 2007

Alexis de Tocqueville wijst op de gevaren van democratie, zoals die van individualisme en zachtmoedig despotisme. Deze gevaren kunnen volgens Tocqueville worden verkleind door zelfbestuur.

- 3p **5** Leg uit dat tekst 2 een voorbeeld is van wat Tocqueville bedoelt met zelfbestuur.
Leg vervolgens uit dat Tocqueville zelfbestuur belangrijk vindt, met:
- het gevaar van individualisme, en
  - het gevaar van zachtmoedig despotisme.

Luo Lei gooit alles in de strijd om zijn positie als klassenvertegenwoordiger te behouden. Hij koopt klasgenoten om en probeert de verkiezing te beïnvloeden door de hele klas te trakteren op een uitje naar de plaatselijke monorail. Tijdens zijn speech belooft hij een betere klassenvertegenwoordiger te zijn en zijn klasgenoten niet langer te slaan. Na afloop deelt hij opnieuw cadeaus uit. Uiteindelijk wint hij met een overtuigende meerderheid. De documentaire eindigt met beelden van Luo Lei die opnieuw met harde hand de klas leidt. Het enige verschil is dat de klas daar dit keer zelf voor gekozen heeft.

Het experiment in groep 5 roept de vraag op of jonge kinderen die niet opgegroeid zijn in een democratische cultuur, tot democratie in staat zijn. Volgens Gert Biesta is de hele samenleving verantwoordelijk voor de toekomst van de democratie.

- 2p **6** Leg uit dat onderwijs volgens Biesta ruimte moet geven aan politiek bestaan.

Leg vervolgens met het voorbeeld van de verkiezing in groep 5 uit dat volgens Biesta de verantwoordelijkheid voor politiek bestaan niet alleen bij het onderwijs kan liggen.

Met het experiment wil de maker van de documentaire onderzoeken of democratie past bij de menselijke natuur.

Volgens Robert Dahl veronderstelt een democratie een democratische cultuur.

- 2p **7** Beargumenteer of democratie volgens jou past bij de menselijke natuur, met:
- het voorbeeld van de verkiezingswinst van Luo Lei, en
  - Dahls opvatting dat een democratie een democratische cultuur veronderstelt.

Opgave 2 Wat als we de democratie afschaffen?

De meeste mensen gaan ervan uit dat de democratie sterk en stabiel genoeg is om antidemocratische aanvallen te weerstaan. Maar volgens de Amerikaanse historicus Timothy Snyder is dit een vergissing die in de westerse geschiedenis vaker is gemaakt.

In zijn boek *Over tirannie. 20 lessen uit de 20e eeuw* beschrijft hij hoe fascisme, nazisme en communisme het al vaker hebben gewonnen van de democratie.

Snyder ziet in het presidentschap van Donald Trump (2016-2020) aspecten van tirannie en fascisme. Snyder noemt bijvoorbeeld Trumps claim dat hij de herverkiezingen voor zijn tweede termijn door fraude zou hebben verloren. En hij noemt Trumps bemoeienis met de bestorming van het Capitool door zijn aanhangers.

Snyder legt in twintig lessen uit hoe gewone burgers de democratie kunnen beschermen tegen een autoritaire overheid zoals die van Trump. Een van deze lessen is dat je volgens Snyder niet bij voorbaat moet gehoorzamen aan een autoritaire overheid. Je moet volgens hem kalm blijven en zo moedig zijn als je kunt om je tegen een autoritaire overheid te verzetten.

Moed kun je vanuit de deugdethiek opvatten als deugd.

- 1p 8 Leg met het voorbeeld van het verzet tegen een autoritaire overheid uit wat moed als deugd inhoudt volgens Aristoteles.

Volgens Snyder moeten burgers met elkaar blijven praten en politiek actief blijven als ze te maken krijgen met een tirannieke leider en een autoritaire overheid.

Ook John Stuart Mill zou pleiten voor een moedige houding en voor actieve politieke betrokkenheid.

- 2p 9 Leg met het verband tussen Mills mensbeeld en het ontplooiingsliberalisme uit dat hij zou pleiten voor een moedige houding tegenover een autoritaire overheid.

Leg vervolgens uit dat Mill vanuit de utilistische ethiek voorstander is van politieke betrokkenheid.

Tirannieke heersers grijpen volgens Snyder makkelijk naar geweld. Volgens hem begint dat geweld via taal. Trump staat bekend om zijn vele toespraken en tweets waarin hij mensen en bevolkingsgroepen beledigt met seksistische en racistische opmerkingen. Volgens Snyder is het daarom erg belangrijk om alert te blijven op het gevaar van woorden. Mill en Bhikhu Parekh verschillen van mening over wanneer woorden gevaarlijk zijn.

- 3p 10 Leg met het voorbeeld van de graanhandelaar uit wanneer woorden volgens Mill te gevaarlijk worden.
Leg vervolgens uit dat woorden volgens Parekh om een andere reden gevaarlijk zijn.
Beargumenteer ten slotte met een afweging van de opvattingen van Mill en Parekh wanneer volgens jou woorden te gevaarlijk worden.

Trump heeft toegegeven dat hij alleen de waarheid spreekt als dat in zijn eigen voordeel is, maar dat hij anders zal liegen. Volgens Snyder is het belangrijk om te blijven geloven in de waarheid en om zelf op onderzoek uit te gaan.

Mill geeft verschillende redenen voor volledige vrijheid van meningsuiting. Twee van deze redenen gaan over waarheid.

- 2p 11 Geef weer wat **deze twee** redenen inhouden.

Bij de strijd tegen een autoritaire overheid zijn volgens Snyder universele, voor alle mensen geldende waarden als vrijheid en gelijkheid nodig. Volgens John Rawls denken niet alle burgers hetzelfde over waarden als vrijheid en gelijkheid. Volgens hem is het feit van redelijk pluralisme belangrijk om een onderscheid te maken tussen de basisstructuur van de samenleving en de vrijwillige verbanden die burgers aangaan.

- 3p 12 Geef weer wat de volgende **twee** opvattingen van Rawls inhouden:
- het feit van redelijk pluralisme, en
  - het onderscheid tussen basisstructuur en vrijwillige verbanden.
- Beargumenteer vervolgens met deze **twee** opvattingen of universele waarden volgens jou kunnen bestaan.

Volgens Snyder moeten we de democratie weerbaarder maken tegen bedreigingen.

In NRC verscheen een gedachte-experiment over de toekomst van onze democratie. Via verschillende scenario's wordt onderzocht hoe we tot een stabiel en rationeel politiek bestuur zouden kunnen komen. Uitgangspunt daarbij is het toekomstige jaar 2059, waarin de democratie zogenaamd ten onder dreigt te gaan:

tekst 3

Na het rampjaar 2059 was het wereldwijd duidelijk dat de democratie haar tijd gehad had. [...] De ramp was vermijdbaar maar de politiek had gefaald. Bestuur en volksvertegenwoordiging waren vooral bezig geweest kiezers naar de mond te praten. Emotionele thema's kregen meer aandacht dan ze verdienden [...]. De kiezer droeg zelf ook schuld. Die was weinig geïnteresseerd, liet zich leiden door slogans, had niet de kennis om weloverwogen keuzes te maken die leiden tot het kiezen van de juiste leiders.

bron: nrc.nl, Wat als we de democratie afschaffen?, 2018

Om het probleem in tekst 3 op te lossen, worden drie mogelijke oplossingen onderzocht. De eerste oplossing is het burgerforum: een algoritme selecteert op wetenschappelijke wijze 99 burgers die representatief zijn voor de hele bevolking. De politieke besluiten die deze burgers nemen, hebben daarom altijd voldoende draagvlak in de samenleving.

Het burgerforum laat zich goed voorlichten door experts:

tekst 4

Na alle experts gehoord te hebben, zullen de 99 burgers met een pragmatisch wetsvoorstel komen. Zo werkt het altijd. Geconfronteerd met de feiten en belast met verantwoordelijkheid nemen burgers rationele besluiten. Zelfs thema's waaraan beroepspolitici nooit hun vingers durfden te branden, worden door burgerfora opgelost.

bron: nrc.nl, Wat als we de democratie afschaffen?, 2018

Volgens Joseph Schumpeter levert participatie van gewone burgers in een democratie niet veel op.

- 2p 13 Leg **een** van de redenen die Schumpeter hiervoor heeft uit met **tekst 3**. Beargumenteer vervolgens of **tekst 4** een oplossing biedt voor het probleem dat Schumpeter heeft met gewone burgers.

De tweede oplossing die wordt onderzocht, is een puntenstelsel: iedereen krijgt een stem tijdens politieke verkiezingen, maar wie zijn middelbare school afmaakt, krijgt vijf stemmen en als je daarnaast ook nog een burgerschapsexamen aflegt, heb je recht op tien stemmen. Mill heeft een opvatting over ongelijk stemrecht.

- 2p **14** Leg deze opvatting van Mill uit.
Beargumenteer vervolgens met deze opvatting of je voor de invoering van bovenstaand puntenstelsel zou zijn.

De derde oplossing voor het falen van de democratie is dat de samenleving in de denkbeeldige toekomst wordt gerund zoals aandeelhouders de koers van een bedrijf bepalen: wie meer aandelen bezit, heeft een grotere stem. Hoeveel stemmen je mag uitbrengen, is afhankelijk van hoeveel geld je hebt. De rijke zakelijke elite neemt besluiten voor de rest van de bevolking, de werkgelegenheid en de economie.

- 2p **15** Leg uit dat deze staatsvorm volgens Plato vervalst:
- tot democratie, en
  - vervolgens tot tirannie.

Opgave 3 Dieren en democratie

Honingbijen nemen net als mensen veel beslissingen op een democratische manier. Bioloog Thomas Seeley legt in zijn boek *Honeybee Democracy* uit hoe dat werkt: als bijvoorbeeld de bijenkolonie bedreigd wordt, proberen verschillende verkenners-bijen de leiding te nemen over de verhuizing.

tekst 5

Honderden verkenners-bijen gaan op zoek naar nieuwe nestplaatsen en keren daarna terug naar de bijenkorf om verslag uit te brengen van deze aantrekkelijke locaties. Hoe energieke de dans van een verkenners – de manier waarop bijen informatie delen over de richting en afstand van een bepaalde plek – des te meer neutrale verkenners op die plek een kijkje gaan nemen.

Als er genoeg verkenners zo'n veelbelovende plek hebben bezocht, [beseffen de bijen dat ze] de 'verkiezingen' hebben gewonnen.

bron: nationalgeographic.nl, Hoe dieren hun leiders kiezen - van bruut geweld tot democratie, 2021

Joseph Schumpeter vat democratie op als markt. Volgens hem heeft deze definitie vier voordelen. Twee daarvan zijn dat democratische regimes van niet-democratische regimes kunnen worden onderscheiden en dat de relatie tussen democratie en individuele vrijheid zichtbaar wordt.

- 2p 16 Leg uit dat de **andere twee** voordelen die Schumpeter noemt, te herkennen zijn in tekst 5.

Toch denkt Seeley niet dat de bijendemocratie werkt zoals de markt van Schumpeter. Hij stelt dat bijen bij de keuze voor een verhuisplek deelnemen aan een deliberatief proces: ze delen open en eerlijk informatie met elkaar, voegen verschillende opvattingen samen en maken afwegingen.

Seeley benadrukt dat het voor bijen van levensbelang is dat ze eerlijk zijn over de geschiktheid van de beoogde nieuwe locatie, anders zouden ze verhuizen naar een slechte, onveilige plek.

Hij stelt:

stelling 1

Menselijke politici zouden een voorbeeld moeten nemen aan de eerlijkheid van bijen in het deliberatieve proces.

In het deliberatieve model van democratie spelen de begrippen 'legitimiteit' en 'consensus' een grote rol.

2p 17 Beargumenteer of jij het eens bent met stelling 1 en ga daarbij in op de begrippen:

- 'legitimiteit' in het deliberatieve model, en
- 'consensus' in het deliberatieve model.

Anders dan bij bijen, is leiderschap bij olifanten minder democratisch. Bij Afrikaanse olifanten is doorgaans het oudste vrouwtje de leider van de hele kudde.

tekst 6

Deze grandes dames, die zestig jaar oud kunnen worden, hebben de meeste ervaring als het aankomt op het herkennen van het gebrul van gevaarlijke leeuwen en het beschermen van soortgenoten tegen aanvallen, zo blijkt uit onderzoek [...]. Ze doen ook een beroep op hun befaamde geheugen om zich het landschap in te prenten en hun kudde naar plekken te leiden die van levensbelang zijn, zoals voedergronden en drinkplaatsen.

bron: nationalgeographic.nl, Hoe dieren hun leiders kiezen - van bruto geweld tot democratie, 2021

Volgens gedragswetenschapper Jennifer Smith is leiderschap bij deze olifanten gebaseerd op prestaties en aanzien. Ook zij vergelijkt dierengedrag met mensengedrag.

Volgens Plato bestaat er politieke expertise.

Robert Dahl spreekt van technologische expertise.

3p 18 Leg uit:

- wat Plato bedoelt met politieke expertise, en
- wat Dahl bedoelt met technologische expertise.

Beargumenteer vervolgens of de grandes dames in tekst 6 volgens jou eerder Plato's politieke expertise **of** Dahls technologische expertise hebben.

Dahl noemt drie vermogens of deugden waaraan het gewone mensen volgens Plato zou ontbreken.

3p 19 Geef deze drie vermogens weer.

Beargumenteer vervolgens of het beeld dat Plato van gewone mensen heeft volgens jou van toepassing is op de olifanten die de leider volgen, met:

- **een** van deze drie vermogens, en
- het begrippenpaar mens en dier.

Filosoof Janneke Vink kijkt niet naar gedrag van dieren, maar naar hoe mensen zich ten opzichte van dieren gedragen. Volgens haar gaan mensen niet democratisch met dieren om. Zij vindt dat mensen over dieren heersen als tirannen. Mensen behandelen dieren zoals het hun uitkomt.

Robert Dahl benoemt verschillende voordelen van een democratie. Volgens hem is democratie wenselijker dan welk alternatief dan ook.

2p 20 Beargumenteer met **twee** van deze voordelen of dieren volgens jou deelgenoot moeten zijn van de democratie.

Vink stelt voor om dierenrechten op te nemen in de grondwet. Dat is nu niet het geval en daarom kunnen dierenrechten elk moment weer worden afgeschaft als mensen dat willen. Vink schrijft daarom:

tekst 7

[Dieren leven] op het grondgebied van de staat. Hierdoor maken ze net als wij onderdeel uit van de *demos*, van het volk. [...] [Het] lijkt net alsof wij goden op aarde zijn, terwijl dieren [nu] dezelfde grondwettelijke status hebben als een wc-rol of een gebouw, namelijk geen.

bron: de Volkskrant, 21 oktober 2019

Een definitie van democratie is 'een staatsvorm op basis van een heerschappij van het volk'. In tekst 7 geeft Vink een vooronderstelling bij deze definitie.

2p 21 Geef Vinks vooronderstelling bij deze definitie weer.

Leg vervolgens uit welke implicatie deze vooronderstelling heeft voor de grondwettelijke status van dieren.

Let op: de laatste vraag van dit examen staat op de volgende pagina.

Ook Paul Cliteur is een voorstander van dierenrechten. Hij zegt:

tekst 8

[Dat wil] natuurlijk nog niet zeggen dat je meteen maar [alle] gewone mensenrechten ook aan dieren kunt toekennen. Bij godsdienstvrijheid voor een garnaal kun je je moeilijk iets voorstellen. Maar je zou wel de lijst van mensenrechten moeten doorkammen om te kijken welk recht zich leent voor welke dieren. En welke rechten zich misschien wel lenen voor alle dieren.

bron: De Groene Amsterdammer, De rechten van het dier, 1 december 2001

Cliteur wijst er vervolgens op dat dit niet makkelijk zal zijn, omdat belangen van verschillende dieren en mensen behoorlijk kunnen botsen. Je kunt zeggen dat hij dieren opvat als groepen met eigen culturele identiteiten.

- 2p **22** Leg uit dat culturele diversiteit een uitdaging is voor democratie, met:
- de begrippen ‘eenheid’ en ‘verscheidenheid’, en
  - tekst 8.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.